

Membra disiecta Brugensia III : fragmenten in het fonds van het Spaanse Consulaat*

door

DIRK GEIRNAERT (m.m.v. NOËL GEIRNAERT)

1. Inleiding

Tot nu toe werden in *MDB* uitsluitend handschriftfragmenten geïnventariseerd, beschreven en inhoudelijk geïdentificeerd. De twee afleveringen die reeds verschenen leverden op die manier brokstukken op van het Middelnederlandse dichtwerk *Vanden levne ons heren*, van de Oudfranse Arthurroman *Le chevalier au lion* (*Yvain*), van Alexander de Villa Dei's *Doctrinale*, en van een handschrift (een devotieboekje?) met de Latijnse Vulgaattekst van het Johannesevangelie¹.

MDB III is gewijd aan drukfragmenten in, of afkomstig uit één register uit het archieffonds van *het Spaanse Consulaat of de Natie van Spanje*. Dit consulaat was vanaf de 15de eeuw te Brugge gevestigd en groepeerde de handelaars van Castilië-Leon. Zoals andere gelijkaardige groeperingen werd het geleid door consuls die rechtsmacht hadden over wie onder hun gezag stonden, en bezat het een verregaande onafhankelijkheid. In 1705, bij de ontbinding van het consulaat, werd het archief, samen met de overige roerende goederen (schilderijen, zegelmatrijzen en enkele meubels), overgedragen aan het Brugse stadsbestuur. Het archief en de zegelmatrijzen worden sindsdien bewaard bij het stedelijk archief. Een 15de-eeuwse archieffoer werd in 1907 vanuit het Stadsarchief naar het Gruuthusemuseum overgebracht en is nu, samen met nog enkele andere archivalia van het Spaanse Consulaat, permanent tentoongesteld in de zgn. Historische Zaal van het stadhuis. Het fonds zelf omvat charters, cartularia,

* Met dank aan iedereen die bij de totstandkoming van dit artikel op enigerlei wijze behulpzaam was. Ik vermeld speciaal L. HELLINGA, E. COCKX-INDESTEGE, J. G. KRUYT, J. BAETENS O.F.M. en Myleen (COURT).

1. ZIE N. GEIRNAERT (m.m.v. D. GEIRNAERT), *Membra disiecta Brugensia I en II*, resp. in *HKZNM*, XXXVI (1982), p. 119-127 en XXXVII (1983), p. 87-99.

processen-verbaal van zittingen en algemene vergaderingen. Het werd in 1901 uitvoerig geanalyseerd door de toenmalige stadsarchivaris L. Gilliodts-van Severen².

Dit Spaanse Archief is een interessant fonds voor fragmentonderzoek, omdat een aantal banden ervan *registerbanden* zijn, banden die omwille van hun specifieke functie meer dan eens verzamelplaatsen van tekstfragmenten blijken te zijn. Registerbanden verschillen nl. op wezenlijke punten van normale boekbanden. Gewone boeken met een omvang die met die der meeste registers te vergelijken is, zitten meestal in een zware band met houten platten en zijn vaak voorzien van stevige metalen sloten of klemmen. Rond een register moest echter een zachte, buigzame band zitten, met een brede, platte rug en met een eenvoudige sluiting. Een register werd immers vaak ter hand genomen, geraadpleegd en bijgehouden, en dit vrij intensieve en specifieke gebruik stelde eigen eisen aan de band. Die moest zodanig gemaakt zijn, dat het register gemakkelijk te openen en te hanteren was, en dat het zó openviel (en openbleef), dat bv. een koopman die z'n boekhouding wou nakijken of bijvullen, ook zonder moeite in het binnenste deel, dat het dichtst tegen de rug aan gelegen was, kon lezen en schrijven.

Om de rug plat en plooibaar te houden werden ribben vermeden, en maakte men de katernen aan brede leren stroken vast, die zelf met gekruiste riempjes buiten op de band aangebracht werden. De band zelf die om het register zat was een vaak mooi versierde, slappe leren kaft waarvan het deel dat als achterplat dienst deed, meestal wat langer was dan het voorplat, zodat op die manier een flap gevormd werd. Die werd ter sluiting over het voorplat geslagen en kon daar ook d.m.v. riemen of een gesp op vastgemaakt worden. Wanneer een dergelijke band toch versterkt werd, dan deed de binder dat alleen met (aan elkaar gekleefde) stroken of vellen papier of perkament, waardoor de buigzaamheid van het register niet verminderde. Voor deze vulling werd dikwijls bedrukt materiaal gebruikt met het gevolg dat er in de platten, rug, rugstroken en sluitingsstukken van register-

2. L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Cartulaire de l'ancien consulat d'Espagne à Bruges*, 2 dln., Brugge, 1901-1902, Vgl. A. VANDEWALLE, *Beknopte inventaris van het stadsarchief van Brugge*, I: Oud Archief, Brugge 1979, p. 124-125, nr. 304 en J. MARECHAL, *L'armoire aux privilèges et titres du consulat de Castille-Leon à Bruges en 1441*, in *Handelingen Genootsch. Gesch. „Société d'Emulation" te Brugge*, XCVIII (1961), p. 105-109.

3. Voor verdere gegevens rond deze banden, hun versieringen en binders, en voor een aantal voorbeelden en beschrijvingen, zie P. VERHEYDEN, *Zestiende eeuwse registerbanden*, in *Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen*, 5 (1907), p. 124-137, L. INDESTEGE, *Brügger Kaufmannsbücher und ihre Verzierung*, in *Festschrift Ernst Kyriss*, Stuttgart, 1961, p. 261-280 en ID., *Zierformen auf Einbänden Brügger Kaufmannsbücher*, in *Gutenberg Jahrbuch*, 1965, p. 399-405.

banden geregeld een gevarieerde en uitgebreide collectie *membra disiecta* verwerkt zit³.

In het fonds van het Spaanse Consulaat bevat één der registerbanden fragmenten van literair werk. De band omsluit het register met de zgn. *Ayuntamientos y ordenanças hechas en el consulado de los señores*, de processen-verbaal van de vergaderingen en beslissingen, vanaf 29 jan. 1548 tot 22 juli 1568⁴. De bandverstevinging bestond oorspronkelijk o.a. uit (minstens) 17 fragmenten contemporain Nederlandstalig drukwerk, variërend van kleinere stroken gedrukte tekst tot een paar zo goed als volledig bewaarde octavo-vellen, waarop (gedeeltes van) zestien bladzijden tekst afgedrukt staan. Het rijke van deze oogst betreft echter niet zozeer het aantal of de grootte, als wel de inhoud van deze *membra disiecta*. Het overgrote deel van deze maculatuur komt nl. uit werken die in de studie van de zestiende-eeuwse Nederlandse literatuur als „klassieker” gecatalogiseerd staan, en zoiets promoveert dergelijk nieuw onderzoeksmateriaal bijna automatisch tot een belangwekkende aanwinst.

Een overzicht vande fragmenten (voor uitgebreidere informatie, cf. infra): twee (bijlage I, nr. 1 en 3) zijn afkomstig uit een editie van *Den kersten spiegel* van Dirk Coelde van Munster, vijf (bijl. I, nr. 6, 10, 15, 16 en 17) uit een editie van het anonieme *Den spiegel des eeuwighen levens*, zeven (bijl. I, nr. 2, 4, 8 en de omvangrijkere nrs. 9, 12 13 en 14) uit een editie van *Refreinen int wys, amoreus, sot*⁵, in de secundaire literatuur beter bekend als *De refreinenbundel van Jan van Doesborch*, en twee (bijl. I, nr. 7 en het grote nr. 11) uit een editie van *Een schoon Liedekens-boeck...*, alias *Het Antwerps liedboek*. Eén fragment (bijl. I, nr. 5) konden we (nog) niet thuisbrengen.

De hier te behandelen drukfragmenten zijn in de secundaire literatuur die bij de vijf genoemde werken aansluit, onbekend⁶. Maar desondanks levert *MDB III* hier toch geen zuivere primeur af. In de lijvige, driedelige bibliografie die A. Van Houtrive samenstelde over Brugge en haar geschiedenis, staat onder nr. 12498 een publikatie vermeld van P.A. Bossaert, stadsarchivaris te Brugge van 1852 tot 1868, met de — toch voor wat ons onderzoek betreft — intrigerende

5. Voor de volgorde der drie inhoudscategorieën in de titel, zie D. COIGNEAU, *Refreinen in het zotte bij de rederijkers*, deel I, Gent, 1980, p. 109-110.

6. De secundaire literatuur bij *Den spiegel des eeuwighen levens* is zo goed als onbestaande. Toch lijkt het werkje qua drukgeschiedenis en opbouw zeker niet oninteressant. (zie ook hierna 3. *Bibliografische informatie* en bijlage III). De tekst van een hoofdstuk uit dit werk is opgenomen op p. 157-158 in de bloemlezing *Middelnerlands geestelijk proza* (Zutphen, 1940) van prof. en dr. C.C. De Bruin.

titel *Fragments imprimés découverts à l'intérieur d'une vieille couverture de registre du dépôt des archives en 1854 par l'archiviste (Brugge 1854)*⁷. We zijn er niet in geslaagd een exemplaar van dit artikel in handen te krijgen, zodat we niet konden nagaan of P.A. Bossaert ons met zijn ontdekking misschien voor geweest is⁸. In het Stadsarchief wordt echter als los stuk een 15de-eeuwse houtsnede bewaard, afkomstig uit een *Ars Moriendi*, met daarbij de nota: „Feuille de l'Ars Moriendi, découvert par Mr. Bossaert dans une Couverture de Registre. 1854”. O.i. is het niet onwaarschijnlijk dat Bossaerts studie juist over deze vondst gaat en niet over de hier te bespreken maculatuur.

Een expliciete verwijzing naar een deel der fragmenten vonden we in de catalogus die Prosper Verheyden in 1930 samenstelde voor de tentoonstelling van oude boekbanden op de Wereldexpositie te Antwerpen⁹. Op p. 201, als toegift bij de beschrijving van de Brugse registerband nr. 294, noteert hij met enig enthousiasme:

„Merkwaardig is... dat in een van de banden, die van het notulenboek van het Spaansche Consulaat, 1548, ongeplooid bedrukte vellen zitten van een liedjesboek: niets minder dan vellen uit het Antwerpsche liederboek van 1544!”

Deze mededeling is echter nooit in de *Antwerps Liedboek*-literatuur doorgedrongen en zelf heeft P. Verheyden er nadien evenmin nog een publikatie aan gewijd¹⁰.

2. De band en de fragmenten¹¹

2.1. Band

De band *Ayuntamientos*... beantwoordt volledig aan de beschrijving van het klassieke type registerband, zoals die hierboven gegeven

7. Zie A. VAN HOUTRYVE, *Bibliografie van de geschiedenis van Brugge*, III, St.-Andries/Brugge, 1983, p. 37.

8. Het werkstuk van Bossaert is niet vermeld in A. VANDEWALLE, art. *Bossaert Pierre Albert*, in *Nationaal Biografisch Woordenboek*, IX, Brussel, 1981, kol. 110-111; dhr. Van Houtryve zelf kon ons evenmin verder helpen.

9. P. VERHEYDEN, *Catalogus Wereldtentoonstelling... Antwerpen 1930. Afdeling der oud-Vlaamse kunst... Deel V. Boekbanden*.

10. Zie het overzicht van zijn publikaties in het hulde-album Prosper Verheyden gehuldigd, Antwerpen, 1943, p. 323-334. De mededeling van P. Verheyden beantwoordt niet volledig aan de realiteit van de band uit 1548: blijkens het gebruik van het meervoud *vellen* beschouwde hij ook het vel van de refreinenbundel als maculatuur afkomstig van een editie van *Een schoon Liedekens-boeck*...; ook de datering 1544 dient genuanceerd te worden (zie 2.5.1.).

11. Voor de fragmenten zelf verwijzen we ook naar de eerste twee bijlagen: in bijlage I groepeerden we de tekst of (bij de grotere stukken) de *incipit*- en *desinit*egels van de *membra disiecta*, en ter illustratie en verduidelijking van wat in 2.2., 2.3. en 2.4. gezegd wordt, wordt in bijlage II een schematische voorstelling gegeven van de situering der verschillende fragmenten op hun katervel.

werd¹². De bruine kalfsleren omslag heeft een totale breedte van c. 620 mm op een hoogte van c. 300 mm; voor- en achterplat meten elk c. 225 × 300 mm, de rug is c. 95 mm dik; de sluitingsklep, waarin de achterkant uitloopt, meet c. 125 × c. 300 mm; het sluitingsstuk aan de flap is verdwenen; aan de middelste rugstrook op het voorplat zit wel de gesp nog vast, voor de stevigheid werd dit stuk strook nog met een extra touw aan de band bevestigd. Op de leren omslag zijn dubbele en driedubbele horizontale en verticale filets getrokken, die de randen afboorden en het voorplat, het achterplat, de rug en de plaats voor de aan te brengen rugstroken markeren. De versiering is zoals bij de meeste registerbanden alleen op het voorplat te vinden; ze bestaat uit een raam (c. 150 × 225 mm), met daarin een groot Jezusmonogram *JhS* (c. 130 × 180 mm), waarvan de *b* boven- en onderaan in krulwerk uitloopt; de sluitingsklep is alleen met een aantal dubbele filets versierd. Op de rug zitten drie leren stroken (c. 40 × 140 mm), aan de band vastgemaakt met touwen en kruisgewijs gebonden witte leren riempjes, waarvan er een aantal in de loop van de tijd verdwenen zijn; de bovenste en onderste rugstrook zit resp. 50 en 35 mm van de boven- en onderrand af, de onderlinge afstand bedraagt 50 mm; aangezien deze stroken telkens een stuk over achter- en voorplat doorlopen, zijn ze elk op zich ook weer drieledig (samengesteld uit een achter-, midden- en voorstuk). Bovenaan op het voorplat is nog vaag het woord *Ayuntamys* te zien; tussen de bovenste en de middelste, en de middelste en de onderste strook staan resp. de woorden *libro de* en *Ayuntamys*; ze zijn zodanig op de rug aangebracht (gegraveerd?) dat ze in normale positie te lezen zijn als het register op het achterplat neerligt.

2.2. Fragmenten in de band

De band zelf bevat 12 tekstfragmenten (bijl. I, nr. 1 tot 12), een getal dat we echter wel met een licht voorbehoud geven. De fragmenten werden nl. onderzocht zonder de band los te maken, zodat het niet onmogelijk is dat er in de rug of in één der rugstroken nog één of meerdere kleinere stukken zitten, die men bij een intact gelaten band niet kan zien, en waarvan men het bestaan niet kan afleiden op grond van de tekstgedeeltes die wel zichtbaar zijn.

Bij de hiervolgende fragmentenopsomming behandelen we eerst de buitenkant van de registerband, de drie rugstroken die meestal elk twee op elkaar gekleefde fragmenten bevatten (fragment *a* tegen de

12. De band staat tevens als nr. 72 (uiterst summier) beschreven in de catalogus *Tentoonstelling van miniaturen en boekbanden, Brugge 1927, Afd. II, Boekbanden*.

band, *b* tegen de strook). De binnenzijde werd onderverdeeld in voorplat, rug en achterplat; de ruginhoud is uiteraard onzichtbaar, maar kan wel gedeeltelijk gereconstrueerd worden, aangezien de fragmenten van het voor- en achterplat telkens tot dezelfde onversneden vellen behoren. Volgende sigla worden gebruikt: *AL* (editie van *Een schoon Liedekens-Boeck... of Antwerps Liedboek*), *JvD* (editie van *Refreinen int wys, amoreus, sot, of de refrainenbundel van Jan van Doesborch*), *KS* (editie van *Den kersten spiegel*), en *SpEL* (editie van *Den spiegel des eewighen levens*).

2.2.1. De buitenzijde van de band

Bovenste rugstrook: twee van het achter- naar het voorstuk doorlopende fragmenten, resp. van het G- of H-vel uit *KS*, en van het L-vel van *JvD*. Achterstuk: *a* (bijl. I, nr. 1), gedeelte van de bovenste drie regels van *KS*, G of H 7r° en v° (slotpagina van *KS*); *b* (bijl. I, nr. 2), gedeelte van de tweede overlangse helft van de eerste tekstkolom, en van de aanvangswoorden in de tweede kolom van *JvD*, L 3r°. De fragmenten in het middenstuk zijn niet te zien. Voorstuk: *a* (bijl. I, nr. 3), gedeelte van de bovenste vijf regels van *KS*, G of H 2r° en v°; *b* (bijl. I, nr. 4), fragment van *JvD*, L 2r° en v°, met op elke zijde telkens een gedeelte van de tweede overlangse helft van de eerste tekstkolom en de eerste overlangse helft van de tweede kolom¹³.

Middelste rugstrook: alleen in het achterstuk kan men een fragment gedeeltelijk lezen (religieus proza, niet nader geïdentificeerd, zie bijl. I, nr. 5). In midden- en voorstuk zijn geen fragmenten zichtbaar; mogelijk (en voor wat het voorstuk betreft: waarschijnlijk) bevatten ze alleen strookjes wit papier.

Onderste rugstrook: in het achterstuk kan weer slechts één fragment gezien worden (bijl. I, nr. 6), voor het grootste deel nog aan de strook vastgekleefd; het is een fragment van *SpEL*, H 1r° en v°, resp. met de buitenste en de binnenste rand van de pagina; het lettermerk *Hi* is te zien. Ook van het middenstuk kan men slechts één fragment (gedeeltelijk) zien (*AL*, F 2 v°, deel van de eerste tekstkolom); het loopt door in het fragment *a* van het voorstuk (*AL*, F 2

13. Bij geen van de fragmenten is een lettermerk te zien; toch kan men met vrij grote zekerheid deze fragmenten resp. op het G/H-, en L-vel plaatsen. Het *KS*-fragment komt qua lettertype, bladspiegel en tekstpositie volledig overeen met een aantal andere edities waar de nrs. 1 en 3 steeds bovenaan blad 7 en 2 in het G- of H-katern (afhankelijk van de katernopbouw van de editie) te vinden zijn (zie ook 2.4.); voor de *JvD*-nrs.: mits enig reken- en telwerk (er daarbij rekening mee houdend dat één katern 640 regels of 16 blz. van elk 40 regels telt) komt men voor refr. 126 e.v. in het L-Katern van de bundel terecht. Zie voor deze fragmenten ook bijl. II, waar de reconstructie (de enig mogelijke) van de fragmenten op hun resp. vel, het hier gestelde bevestigt.

v°, eerste gedeelte van de tweede tekstkolom); van dit fragment (bijl. I, nr. 7) kan men alleen bij het gedeelte in het voorstuk ook de ommezijde lezen (*AL*, F 2r°, letters van de eerste kolom en een gedeelte van de tweede kolom); fragment *b* van het voorstuk (bijl. I, nr. 8) bevat het onderste gedeelte van de eerste overlangse helft van de tweede kolom van *JvD*, C 8r°; de verso-zijde zit aan de rugstrook vast en is niet te lezen; aangaande dit fragment zie men ook nog hetgeen bij de behandeling van bijl. I, nr. 12 opgemerkt wordt.

2.2.2. *De binnenzijde van de band*

Het voorplat werd verstevigd met twee vellen, resp. uit *JvD* en *AL*, die via de rug doorlopen naar het achterplat. Bovenaan, tussen de twee vellen en nog een stuk in de rug doorlopend, zit een bedrukte reep papier, een deeltje van een vel uit *SpEL*. Het eerste blad (bijl. I, nr. 9, deel 1), c. 200 × c. 270 mm en het dichtst tegen het plat aan, is van het leer losgekomen, zodat van beide zijden de tekst te zien is; het bevat in totaal (gedeeltes van) 24 tekstkolommen of 12 blz. van *JvD*, vel B; van de benedenblz. van het vel, de pagina's B 1, 2, 15 en 16, werd de onderste helft door de binder afgesneden; de blz. B 5, 6, 11 en 12 verdwijnen in de bandrug.

Het kleinere fragment tussen de twee vellen (bijl. I, nr. 10), c. 220 mm lang en 30 tot 40 mm breed, is afkomstig van de onderzijde van het B-vel van *SpEL*, en bevat (gedeeltes van) de drie slotregels van 4v° en r°, 5r° en v°, en 6v° en r°. Het tweede blad (bijl. I, nr. 11, deel 1), c. 190 × 290 mm, bestaat uit de onderste helft van het E-vel uit *AL*; het lettermerk *E i* is nog onderaan zichtbaar; het blad bevat in totaal 16 tekstkolommen of 8 blz., die alle bijna volledig intact gebleven zijn.

Het achterplat: het eerste blad van de achterzijde (bijl. I, nr. 9, deel 2), het dichtst tegen het plat aan, is net zoals bij nr. 9, deel 1, van het leer losgekomen, waardoor de tekst van de beide zijden te zien is; de afmetingen bedragen c. 80 × c. 270 mm, zodat het eerder een schutstrook dan een schutblad lijkt; het bevat in totaal achttmaal 2/3 van één der onderste tekstkolommen uit het B-vel van *JvD* (of viermaal 2/3 van één der blz.), de rest (1/3) van de kolommen verdwijnt in de rug; het lettermerk *B ij* is zichtbaar in de benedenhoek van de zijde die oorspronkelijk tegen het leer vastgekleefd zat. Het tweede blad (bijl. I, nr. 11, deel 2), opnieuw eerder een schutstrook dan een schutblad (afmetingen c. 130 × 280 mm), bevat de bovenste reeks tekstkolommen uit het E-vel van *AL* en enkele regels van daaronder afgedrukte kolommen (in totaal dus iets meer dan 8 kolommen of 4 blz.); de rest van de tekst verdwijnt in de rug; het lettermerk *E ij* is zichtbaar in de bovenhoek van de zijde die

zich het verst van het achterplat bevindt. Het derde fragment achteraan (bijl. I, nr. 12) is volledig van de band los; het is het bovenste stuk van het C-vel van *JvD*, meet c. 100 × 250 mm, en bevat 8 tekstkolommen of 4 blz. (de eerste kolom van *C ij v°*, en de tweede van *C ij r°* is weliswaar door de binder doormidden gesneden); samen met de nrs. 13 en 14 (zie 2.3.) en het fragment waarvan nr. 8 afgesneden werd, vormde dit nr. 12 het volledige C-vel voordat dit tot maculatuur verwerkt werd; qua afmetingen en qua tekstbeschadiging, te wijten aan bindersmes of -schaar, is het identiek met nr. 13 en 14; deze drie nummers zijn bovendien langs de afgescheurde zijden vrij gemakkelijk weer tot het oorspronkelijk geheel ineen te passen; 12, 13 en 14 zaten waarschijnlijk aanvankelijk alle drie tegen het achterplat aangeplakt (van nr. 14 zijn trouwens nog enkele letter- en woordresten op het plat aanwezig), en zijn er blijkbaar alle drie ook in de loop van de tijd weer van losgeraakt of -gemaakt.

De rug bevat in elk geval die delen van het B-vel (*JvD*) en E-vel (*AL*), die op het vel tussen de voor- en achteraan zichtbare stukken in liggen; vermoedelijke afmetingen telkens c. 95 × c. 280 mm. Het dichtst tegen het leer van de bandrug loopt dat gedeelte van het B-vel, waarop zich het bovenste stuk van de derde en het onderste stuk van de vierde (of bovenste) reeks van vier tekstkolommen bevindt (zie bijl. II); het dichtst tegen de rug van het boekblok zit dat deel van het E-vel, waarop juist de derde reeks van vier tekstkolommen afgedrukt staat (zie bijl. II).

2.3. De fragmenten bewaard buiten de band

De in 2.2. behandelde twaalf fragmenten bleken na enig onderzoek in het Stadsarchief echter nog niet de volledige *membra disiecta*-collectie uit te maken. Vijf andere fragmenten die in het archief tot voor dit onderzoek apart bewaard werden (bijl. I, nr. 13 tot 17), zijn alle zo goed als zeker eveneens naar deze registerband terug te voeren.

Bijl. I, nr. 13 is afkomstig uit het *Archief Gilliodts*, het persoonlijke archief van de vroegere Brugse stadsarchivaris Louis Gilliodts - van Severen (1827-1915), die hierboven reeds even ter sprake kwam¹⁴. Gilliodts had blijkbaar belangstelling aan de dag gelegd voor (een deel van) de hier behandelde fragmenten, echter zonder

14. Over Gilliodts, zie A. VANDEWALLE, art. *Gilliodts, (Van Severen) Louis Pierre Bruno*, in *Nationaal Biografisch Woordenboek*, IX, Brussel, 1981, kol. 289-293; ID. (red.), *100 jaar Gilliodts, Academische zitting en tentoonstelling ter herdenking van de voormalige stadsarchivaris Louis Gilliodts-Van Severen (1827-1915)*, *Catalogus*, Brugge, 1980.

dat deze belangstelling tot bekendmaking of studie van deze maculatuur leidde. In 1979 kon het Stadsarchief het *Archief Gilliodts* aankopen, zodat dit *JvD*-fragment opnieuw opdook¹⁵. Gilliodts had nagelaten er enige aanduiding betreffende herkomst op aan te brengen, en in z'n analyse van het archief van het Spaanse Consulaat (zie noot 2) had hij van dit stuk (of van een der andere fragmenten) evenmin gewag gemaakt; hierboven, bij de bespreking van nr. 12, is de conclusie dat nr. 13 bij de twaalf registerbandfragmenten gevoegd moet worden echter al aannemelijk gemaakt.

De nrs. 14, 15, 16 en 17 zaten in een eiken vitrinemeubel van rond de eeuwwisseling, waarin zich concrete resultaten bevinden van de interesse die vroegere archivariissen voor *membra disiecta* getoond hebben¹⁶. Achter het glas zit een aanzienlijk aantal druk- en handschriftfragmenten, ook hier weer zonder enige herkomstaanduiding, en vaak ook nog niet geïdentificeerd.

Voor nr. 14, opnieuw een *JvD*-stuk, verwijzen we naar wat bij de behandeling van nr. 12 gezegd werd. De nrs. 15, 16 en 17 zijn, zoals de nrs. 6 en 10, fragmenten uit een *SpEL*-editie, en ook zij moeten vroeger de *Ayuntamientos*-band als moederband gehad hebben. De drie fragmentjes komen nl. uit hetzelfde H-vel als nr. 6, dat in één der rugstroken buiten op de band verwerkt zit: nr. 15 bevat het lettermerk *H ij*, en 16 en 17 bleken bij vergelijking met een volledig bewaard exemplaar van het werk¹⁷, gemakkelijk terug te vinden op de onderste helft van het zevende en achtste blad in het H-katern. Oorspronkelijk moeten ze aan de binnenkant van de band gezeten hebben, aangezien ze te groot zijn voor de rugstroken; nr. 15 en 16 zijn trouwens langs een afgescheurde zijde weer gemakkelijk tot een geheel bijeen te leggen; samen met nr. 17, dat op het vel H van *SpEL* aan nr. 16 paalt (zie bijl. II), moeten ze vroeger een strook gevormd hebben die qua afmetingen met stroken als nr. 12, 13 en 14 overeenkomt.

Het is niet bekend door wiens toedoen en waarom deze vier fragmenten uit de band gelicht werden om ergens anders bewaard te worden¹⁸. Waarschijnlijk mogen we ook hier weer archivaris Gilliodts als verantwoordelijke naar voren schuiven, temeer ook daar de

15. Stadsarchief Brugge, *Archief Gilliodts* (voorlopig) nr. 5: bundel met o.m. enkele fragmenten van archivalia en drukwerk, gerecupereerd uit boekbanden.

16. S.A.B., *Fragmenten van druksels en handschriften*, reeks 540 van het Oud Archief (zie A. VANDEWALLE, *Beknopte inventaris...*, deel I, p. 189).

17. K.B. Brussel, II 59.200 A (zie *Belgica Typographica* I, 4402).

18. De vijf fragmenten worden in het archief niet langer meer apart bewaard. Ten gevolge van onze onderzoeksresultaten zijn ze alle bij de *Ayuntamientos*-band gevoegd.

vitrinekast, waarin de nrs. 14 tot 17 aangetroffen werden, er juist tijdens zijn ambtstermijn gekomen is. Door nr. 13 echter in zijn eigen archief onder te brengen, en door de nrs. 14 tot 17 zonder enige herkomstaanduiding achter het glas van een vitrinemeubel weg te bergen kan men nu niet meteen zeggen dat hij de studie van deze fragmenten een goede dienst bewezen heeft. Maar misschien bekommerde hij zich alleen om wat toen al van of uit de registerband losgekomen was (en dus dreigde verloren te gaan) en liet hij daarom de rest onaangeroerd. In deze optiek blijft het dan echter weliswaar wat bevreemdend dat het losse *JvD*-fragment (bijl. I, nr. 12) wel nog in de band zat.

Concluderend en voor de duidelijkheid zetten we tenslotte in het hiervolgende overzicht nog eens kort alle fragmenten per werk samen :

1. Een editie van *Een schoon Liedekens-boeck (Antwerps Liedboek)*
 - vel E volledig (bijl. I, nr. 11)
 - een fragment van het vel F : een klein stukje van F 2 (bijl. I, nr. 7)
2. Een editie van *Refreynen int wys, amoreus, sot (de refreinenbundel van Jan van Doesborch)*
 - vel B volledig (bijl. I, nr. 9)
 - drievierde van vel C (bijl. I, nr. 12, 13 en 14) en een stukje van het ontbrekende vierde (bijl. I, nr. 8)
 - twee fragmentjes van vel L : gedeeltes van L 4 en L 5 (bijl. I, nr. 2 en 4)
3. Een editie van *Den kersten spiegel*
 - twee fragmenten van het G- of H-vel : gedeeltes van G/H 2 en G/H 7 (bijl. I, nr. 3 en 1)
4. Een editie van *Den spiegel des ewighen levens*
 - 4 fragmenten van het vel H : gedeeltes van H 1, H 2, H 7 en H 8 (bijl. I nr. 6, 15, 16 en 17)
 - een fragment van het vel B : gedeeltes van B 4, B 5 en B 6 (bijl. I, nr. 10)
5. Ongeïdentificeerd fragment (bijl. I, nr. 5)

2.4. Uitzicht en algemene kenmerken der fragmenten

Zoals uit alles wat tot nu toe samengebracht werd reeds af te leiden is, is het formaat, uitzicht en de staat van conservering van de

verschillende stukken en stukjes maculatuur nogal gevarieerd. Bij zowat alle fragmenten zijn de randen in de loop der eeuwen in meerdere of mindere mate ingescheurd, weggesleten en weggevreten; hier en daar zijn wormgaten of -gangetjes te zien; de fragmenten die tegen het leer aangeplakt zaten of zitten, zijn meestal donkerbruin verkleurd (in de andere gevallen heeft het papier — inz. dat van het *AL*-vel, bijl. I, nr. 11 — over het algemeen zijn oorspronkelijke witte kleur redelijk goed bewaard); het losmaken of losraken van de band ging vaak met papier- of tekstverlies gepaard; de schaar of het mes van de binder, die bv. voor de rugstroken uiteraard reepjes op maat nodig had, ging geregeld dwars door de tekst heen. Toch zijn de fragmenten (met uitzondering van de nrs. 14 en 16) nog relatief intact gebleven, wanneer men de randen tenminste buiten beschouwing laat. Dit geldt voornamelijk voor de grotere stukken, waar de omvangrijke massa tekst die overgeleverd werd, ondanks alle net genoemde mogelijke beschadigingsfactoren, toch nog voor een vrij gave indruk zorgt.

Het lettertype is bij alle fragmenten gelijk: een kleine, algemene gotische letter. Alleen bij de nrs. 1 en 3 (*KS*) werd een wat groter gotisch type gebruikt, een type dat we trouwens ook nog aantreffen in andere *Kersten spiegel*-edities, o.m. in die van S. Cock (Antwerpen, 1535), W. Vorsterman (Antwerpen, 1537), J. Ewoutsz. (Amsterdam, voor 30 juni 1546), wwe H. Petersen van Middelburch (Antwerpen, c. 1550) en M. van Roye (Antwerpen, 1575)¹⁹.

De werken waar deze *membra disiecta* deel van uit hadden moeten maken, zijn alle klein formaat-edities. Bij *AL* en *JvD* kunnen we zelf de drukspiegel afmeten: resp. 75 × 125 mm en 75 × 126 mm; de hoogte van de pagina's is hier geringer dan de breedte (oblongformaat) ten gevolge van het feit dat in beide bundels de tekst op elke blz. in twee kolommen, elk telkens van 20 regels, afgedrukt staat. Van *SpEL* kennen we de breedte (70 mm), de hoogte is 108 mm (cf. het ex. in de K.B. Brussel, *Belgica Typographica I*, 4402). De stukjes van de *KS*-fragmenten die zichtbaar zijn, bevatten een aantal onvolledige regels bovenaan de pagina, en leveren dus zelf geen informatie of m.b.t. het formaat; bij vergelijking echter van de tekstpositie hier met die van bepaalde andere edities, blijkt het telkens om zeer sterk op elkaar lijkende uitgaven te gaan: de fragmenten 1 en 3 zou men als transparanten op de corresponderende passages in de hierboven genoemde edities van S. Cock, W. Vorsterman en wwe H. Petersen kunnen leggen, zonder dat het uitzicht van het

19. Zie B. DE TROEYER, *Bio-Bibliographia Franciscana Neerlandica Saeculi XVI, Pars Bibliographica*, Nieuwkoop, 1970, resp. de nrs. 292, 294, 298bis, 297 en 301.

tekstblok daardoor verstoord wordt, aangezien het zetsel en de posities van letters en woorden binnen dat tekstblok bij deze verschillende edities steeds identiek zijn²⁰; de afmetingen en kenmerken van de edities Cock, Vorsterman en wwe Petersen (telkens 23 regels op een blz.; afm. c. 108 × 75 mm) mogen we dus ook wel aannemen voor de editie waar de nrs. 1 en 3 fragmenten van zijn. Het nog niet geïdentificeerde nr. 5 heeft een drukspiegel waarvan de breedte (en dus waarschijnlijk ook wel de hoogte) wellicht met die van *SpEL* overeenstemt: blijkens de tekst is de ontbrekende randstrook niet al te breed geweest.

Naar alle waarschijnlijkheid (over nr. 5 kunnen we immers niet veel met zekerheid zeggen) zijn alle fragmenten afkomstig uit octavo-edities²¹: de nrs. 9 en 11 zijn twee zo goed als volledig bewaarde vellen, zodat het aantal pagina's (zestien) dat het katern zou tellen, gemakkelijk vast te stellen is; de twee andere werken zijn, blijkens de beschrijving in de *Belgica Typographica* eveneens in 8° (we nemen hier voor *KS* weer de kenmerken van de edities Cock, Vorsterman en wwe Petersen over (zie noot 19).

2.5. Wisselwerking band, binder en maculatuur

De resterende informatie die hier over band en bandvulling bijeengebracht wordt, is het resultaat van het combineren van de drie factoren band, binder en maculatuur. Deze werkwijze bleek vruchtbaar te zijn o.a. voor onderzoek rond de datering der fragmenten, het waarom van hun verwerking in de band, en de identiteit van de binder. Toch konden we op deze en aanverwante vragen niet het definitieve antwoord geven. Daarvoor zou men bv. een systematische studie van een zo groot mogelijk aantal Brugse registerbanden op moeten zetten, waarbij de bevindingen van de diverse deelonderzoeken (o.a. rond de bandversiering, de bindmethodes, de gebruikte papier-soort, de eventuele maculatuur en de herkomst ervan, de inhoud, de binder, de eigenaar of gebruiker enz.) gecombineerd worden²². We

20. Toch komen de Brugse fragmenten niet uit een exemplaar van een der hier genoemde edities, daarvoor treft men in de corresponderende passages steeds teveel spellingsverschillen aan. Dit betekent dan wel dat de nrs. 1 en 3 restanten zijn van een tot nu toe onbekende *Kersten spiegel*-editie, die in de bibliografie van B. de Troeyer mogelijk als nr. 296bis ingevoegd kan worden.

21. Wat betekent dat op elk vel aan weerszijden acht blz. afgedrukt staan, en dat het drie-maal gevouwen diende te worden om een katern van zestien op elkaar volgende blz. te verkrijgen. Voor een schematische voorstelling van een normaal en een oblong octavo-vel, zie blz. II.

22. Voor de bandversiering, zie de gedetailleerde studies van L. Indestege, die in noot 3 vermeld staan. Voor namen van binders, zie J. H. WEALE, *Bookbindings and rubbings of bindings in the National Art Library S. Kensington Museum*, I, London, 1898, p. VI (gegevens overgenomen in P. VERHEYDEN, *Registerb.*, p. 130, en L. INDESTEGE, *Zierformen*, p. 402).

zijn er van overtuigd dat men op die manier m.b.t. de punten die in deze paragraaf besproken worden, meer resultaat zou kunnen boeken, en bovendien is de kans niet gering dat er aanvullende maculatuur opduikt²³; ook zou een dergelijke wisselwerking ons zeker meer inzicht verschaffen in het Brugse boek- en bindersmilieu van de 15de en 16de eeuw in het algemeen.

2.5.1 Datering van de band en de fragmenten, en mogelijke redenen voor verwerking tot maculatuur

Slechts van één groep fragmenten kennen we de exacte datering: de nrs. 6, 10, 15, 16 en 17 komen uit een editie van *Den spieghel des ewighen levens*, die blijkens de drukgegevens op de slotpagina²⁴ op 24 mei 1546 bij Simon Cock in Antwerpen gedrukt werd. Van de andere *membra disiecta* weten we alleen dat ze uiteraard van voor 29 januari 1548 moeten zijn, de eerste datum die in het register vermeld wordt.

Voor wat *JvD* betreft, kunnen we deze *terminus ante quem* nog een weinig scherper stellen, daar deze fragmenten uit dezelfde editie stammen als *HF* (voor *HF*, zie noot 23). Aangezien de moederband van *HF* rond een register zit met als eerste datum 1 januari 1547 (paasstijl, omgerekend dus 1 jan. 1548), is het duidelijk dat deze *JvD*-editie temporeel voor 1548 te plaatsen is²⁵. Voor de verdere datering der fragmenten moeten we terugvallen op het onderzoek rond de vraag waarom deze druksels als maculatuur verwerkt werden, en op een preciesere datering van de registerband.

Men kan verschillende verklaringen vinden voor het feit dat gedrukte vellen tot maculatuur gedegrademd worden. De meest voor-

23. Men moet bij dergelijk onderzoek i.p.v. bij de band of bij de binder soms ook vanuit de maculatuur vertrekken. In de K.B. Den Haag worden bv. eveneens fragmenten van een uitgave van de *Refreinen int wys...* bewaard (de zgn. Haagse fragmenten, *HF*), door F. Kossmann in 1939 bekendgemaakt (zie 3.). Studie van *HF* toonde aan dat ze tot dezelfde editie behoord moeten hebben als de Brugse *JvD*-fragmenten. Het enige herkomstgegeven m.b.t. deze *HF* is de mededeling *tusschen de banden van een Acteboek van Oostburg van 1547*, die op het mapje stond waarin Kossmann de fragmenten aantrof. Na enig onderzoek naar dit Acteboek, kwamen we uit bij een band die in het Rijksarchief Zeeland te Middelburg bewaard wordt, en die de rol van de boetstraffelijke en civiele zaken van de stad Oostburg bevat over de periode 1547-1555 (nr. 1383). Aan de binnenkant van deze band waren inderdaad nog woordresten van *HF* zichtbaar; de band was van het register losgemaakt en bevatte geen fragmenten meer. Het terugvinden van de moederband van *HF* helpt nu niet alleen *HF* beter te dateren (nl. door de vroegste datum in het teruggevonden register als *terminus ante quem* aan te nemen — zie ook noot 4), maar uiteraard ook de Brugse *JvD*-fragmenten. De aard der maculatuur, het jaartal en de vindplaats (Oostburg ligt niet zover van Brugge af) wijzen er bovendien sterk op dat de band van *HF* door dezelfde binder vervaardigd werd als de band van de Spaanse Natie.

24. Voor de intacte slotpagina, zie ex. K.B.B. (noot 17).

25. Volgens R. Resoort en H. Pleij in het artikel *Nieuwe bronnen en gegevens voor de literatuurgeschiedenis van de zestiende eeuw uit Parijse bibliotheken*, in *Spektor* 5 (1975-'76), p. 637-659, zou *HF* een restant zijn van een vel dat bij de Antwerpse drukker Jan van Ghelen gedrukt werd (p. 643-644).

komende en meest voor de hand liggende is het feit dat het om drukproeven, of vooral om proef- of misdrukken gaat²⁶. Drukproeven (in feite ter correctie aangeboden proefdruk) kan men herkennen aan de aanwezige correctietekens; proefdrukken o.a. aan onvoldoende inktgebruik, een te groot aantal zetfouten, allerlei typografische onvolkomendheden, het vertonen van moet, het ontbreken van register²⁷, het feit dat soms slechts één zijde bedrukt werd enz.; misdrukken o.a. aan de fouten gemaakt bij het bepalen van register of bij het formaatmaken²⁸.

Bij de nrs. 9 en 11, de grote *AL*- en *JvD*-vellen, ziet het er niet naar uit dat het om proef- of misdruk gaat. Bij geen van de genoemde facetten van het drukproces lijkt er iets fout gegaan te zijn: de tekst en de typografie zijn in orde, het register klopt, bij het vouwen van de vellen komt alles steeds op de juiste manier en op de juiste plaats in het katern te staan, enz. Voor de beantwoording van de vraag waarom de vellen dan toch in een band verwerkt werden, kan men alleen enkele hypothesen vooropstellen. Het is bv. nog steeds mogelijk dat er in de drukkerij of in de boekhandel waar de binder zijn materiaal vandaan haalde (zie verder 2.5.2.), iets misgelopen is wat we nu niet meer kunnen reconstrueren en waardoor een exemplaar verknoeid werd. Een interessantere hypothese krijgt men, wanneer men in aanmerking neemt dat er vanaf 30 juni 1546 een nieuwe reden bijkomt om van drukken bandvulling te maken. Op die datum verschijnt immers de index met van overheidswege verboden boeken, die verschillende toen populaire Nederlandstalige werken bevatte. Onder de gewraakte boeken stonden ook *Eenen schoonen Liedekens-bouck, in der welcken ghy vinden zult veelderande Liedekins, aude ende nieuwe* (het *Antwerps Liedboek*) en *Refereyen int zotte, amoureuse ende wyse* (de bundel van Jan van Doesborch)²⁹. Aangezien de hier behandelde *AL*- en *JvD*-fragmenten druktechnisch volledig in orde lijken, is het goed mogelijk dat nu het verschijnen van deze index de reden is waarom de gedrukte vellen, die niet meer verkocht mochten worden, als maculatuur van de hand gedaan werden.

Indien deze laatste hypothese correct is, dan betekent dit 1) dat de registerband na het verschijnen van de index, 30 juni 1546, gemaakt

26. Zie hierover o.a. W. G. S. HELLINGA, *Kopij en druk in de Nederlanden. Atlas bij de geschiedenis van de Nederlandse typografie*, Amsterdam, 1962, p. 135 en 141-142.

27. Register is het op de juiste wijze tegenover en op elkaar staan van de regels op de recto- en versozijde van een blad (HELLINGA, *o.c.*, p. 241).

28. Formaatmaken is het zodanig plaatsen van het zetsel in één vorm, dat de pagina's na het afdrukken en vouwen de juiste volgorde hebben (HELLINGA, *o.c.*, p. 238).

29. De titels zijn aangehaald uit de lijst van verboden boeken, die aansluit bij het plakkaat van 30 juni 1546, afgedrukt in het *Placcaetboek van Vlaenderen*, I, Gent, 1559.

moet zijn en 2) dat we *AL* en *JvD* voor 30 juni 1546 dienen te dateren³⁰. Deze gevolgtrekkingen rond de datering van band en maculatuur blijven ook grotendeels overeind wanneer men zich bij de eerste van de gegeven hypothesen wenst te houden. De Brugse *AL*-fragmenten bevatten nl. o.m. lied nr. 57 in de editie Roulans (*Vanden regulier moninck*), een ondeugend lied, dat zeker één van de liederen geweest moet zijn die ervoor gezorgd hebben dat het *Antwerps Liedboek* voor de katholieke censoren niet door de beugel kon. M.a.w., de Brugse editie lijkt een ongecensureerde editie te zijn, en dient dus gedateerd te worden *voor* het verschijnen van de index en het in werking treden van de daarbijhorende censuur- en controlemaatregelen.

De reden van verwerking van *SpEL* en *KS* is niet bekend. Beide werken zijn uitgesproken orthodox in de katholieke leer en stonden niet op de index. Bij gebrek aan voldoende tekstmateriaal kan niet meer achterhaald worden of er in de loop van het drukken iets verkeerd gegaan is. Wel kan gesteld worden m.b.t. die delen of deeltjes van de vellen waarover we kunnen beschikken, dat er bij het formaatmaken blijkbaar geen fouten gemaakt werden (representatie in bijl. II leverde geen problemen op), en dat het register goed of goed genoeg lijkt.

2.5.2. *Binder*

Registerbanden (ook wel koopmansboeken genoemd) zijn typische produkten van een koopmanstijd in een koopmansstad: ze werden vnl. in de 15de en 16de eeuw (eerste helft) vervaardigd, vooral in Brugge, later ook in Antwerpen en andere steden³¹. Het is niet bekend in welk bindersatelier de *Ayuntamientos*-band gemaakt werd, maar toch kunnen enkele namen van mogelijke binders gegeven worden.

Zegher van Male, Brugs stadsnotabele en kroniekschrijver, schrijft in zijn *Lamentatie* (eind 16de eeuw):

„Ick (hebben) ghesien datter niemant en was tot Antwerpen die de boucken, de casse noch manuel (*of rekenboecken*) voor de cooplieden en conste maecken. Maer de cooplieden Spaigniaerden ende Italiaenen, ende sonderlijnghe hier tot Brugghe, deden die bouckbinders alhier die maecken, ende sonderlijnghe tot eenen Jan de Tollenare, den groot heere van Antheunis de

30. Een preciesere datering kunnen we voorlopig nog niet geven. Voor *AL* kunnen we na een eerste tekstvergelijking wel al met zekerheid stellen dat het niet om restanten gaat van een exemplaar uit de editie Roulans, Antwerpen 1544.

31. Zie P. VERHEYDEN, *Registerb.*, p. 132 en L. INDESTEGE, *Kaufmannsbücher*, p. 261.

Tollenare, die nu (*overleden*) es. Maer sij hebben dat daernaer seere wel gheleert, als blijkt die van Antwerpen''³².

De Spaanse Natie deed dus blijkbaar voor haar bindwerk bij voorkeur een beroep op de diensten van Jan de Tollenare. In 1545, dus nog voor deze band vervaardigd werd (zie 2.5.1.), werd hij echter als binder opgevolgd door zijn kleinzoon Antoon de Tollenare³³. Indien de Spaanse handelaars het huis de Tollenare ook na deze wissel trouw bleven, dan zou deze Antoon de Tollenare de binder van deze band kunnen zijn. De Spanjaarden besteedden echter ook wel bindwerk bij andere binders uit. In de catalogus die P. Verheyden samenstelde n.a.v. de boekbandtentoonstelling in 1930 te Antwerpen (zie noot 9) wordt als nr. 285 het privilegeboek van de Spaanse Natie beschreven, een band waarop het bindersmerk van Pauwel Van Vardebeke te herkennen is. Aangezien diens bindperiode van 1521 tot 1555 loopt³⁴, dienen we ook Van Vardebeke als mogelijke binder te vermelden.

Waar de binder de maculatuur haalde, blijft voorlopig een vraag die niet met zekerheid beantwoord kan worden. Het feit dat de bandvulling nooit gevouwen geweest is (bij de grotere *AL*- en *JvD*-fragmenten is dat duidelijk te zien; de *SpEL*-nrs. 10, 15, 16 en 17 vertonen evenmin vouwen) kan er een aanwijzing voor zijn dat de tot maculatuur verwerkte vellen aanvankelijk deel uitmaakten van een ongevouwen drukkersvoorraad. Het niet-gevouwen zijn sluit echter niet uit dat de binder zijn materiaal bij een lokale Brugse boekverkoper opgekocht heeft. Het is nl. niet onmogelijk dat 16de-eeuwse boekverkopers de exemplaren uit hun fonds niet alleen ongebonden, maar ook ongevouwen te koop aanboden³⁵. Het vermoeden dat alles van bij een plaatselijke boekhandelaar kwam, kan eventueel nog versterkt worden door de diversiteit van de werken waarvan fragmenten in deze ene band aangetroffen werden: het gaat om minstens vier verschillende werken van (waarschijnlijk) minstens twee verschillende drukkers³⁶. Op basis van deze vaststellingen en enkele

32. A. DEWITTE en A. VIAENE (eds.), *De lamentatie van Zeghere van Male*, Brugge, 1977, p. 51-52. De cursief tussen haakjes geplaatste woorden zijn toevoegingen uit een andere versie van deze *Lamentatie*, die in 1859 door C. Carton uitgegeven werd.

33. De bindperiode van Antoon de Tollenare loopt van 1545 tot 1572. Voor de bindperiodes van de verschillende binders, zie de in noot 22 geciteerde werken.

34. Zie de vorige noot.

35. In de boekwetenschap bestaat over dit laatste geen volledige zekerheid. Volgens drs. B. Van Selm van de vakgroep Nederlandse taal- en letterkunde te Leiden, moet deze opslag- en verkoopmethode in de 16de eeuw waarschijnlijk wel bestaan hebben.

36. Een nauwgezet vergelijkend onderzoek van het lettertype, de aanwezige letterbeschaaging e.d., zou noodzakelijk zijn om hier definitieve uitspraken te kunnen doen.

reeds eerder in deze bijdrage vermelde gegevens reconstrueren we het volgende : de Brugse binder koopt in Antwerpse drukkerijen of bij Brugse boekverkopers, mogelijk na het verschijnen van de index in 1546, waardeloos geworden drukwerk op, o.m. van Simon Cock (drukker van *SpEL*³⁷) en van Jan van Ghelen (wellicht de drukker van de editie waar *HF*, en bijgevolg ook de Brugse refreinfragmenten uit afkomstig zijn — zie noot 23 en 25) ; hij verwerkt het, voor 1 januari 1548, vervolgens o.a. in de *Ayuntamientos*-band en in de band die een juridisch register van de stad Oostburg zal gaan bevatten, en waarin *HF* gevonden werd.

3. Bibliografische informatie

Van de *Refreynten int wys, amoreus, sot* zijn exemplaren van drie verschillende edities bekend : één van een ed. c. 1530 (Antwerpen, Jan van Doesborch, ex. bewaard in U.B. Gent, kritisch uitgegeven door C. Kruyskamp³⁸), één van een ed. 1565 (Antwerpen, Jacob van Liesveldt, bewaard ex. in de Bibliothèque Nationale te Parijs³⁹), en meerdere van een ed. 1640 (Antwerpen, Hendrick Aertsens, ex. o.m. in U.B. Gent en Leiden). Daarnaast beschikken we over enkele verwijzingen in secundaire literatuur naar een editie 1548, en over de Haagse fragmenten (*HF*, zie noot 23)⁴⁰, restanten van een druk die van voor 1548 moet dateren, en waar ook de Brugse fragmenten deel van uitgemaakt hebben (cf. supra). Voor een bevattelijk overzicht (en voor de bijhorende bibliografie) van de *Refreynten...*-overlevering, en voor een schets van de verhoudingen tussen de verschillende edities, zie D. Coigneau, *Refreynten in het zotte bij de rederijckers*, deel I, Gent 1980, p. 109-114⁴¹.

De editie van *Een schoon liedekens-boeck* die de Antwerpse drukker Jan Roulans in 1544 op de markt bracht (de enige bekende editie), bleef slechts in één ex. bewaard. H. Hoffmann von Fallersleben ontdekte het in de Herzog August Bibliothek te Wolfenbüttel, en gaf de tekst ervan (221 liederen) diplomatisch uit in 1855, als nr. XI in zijn *Horae Belgicae*. In 1941 verscheen een nieuwe editie (in 1968

37. Drukte hij, na zijn *Kersten spiegel*-editie van 1535 (cf. 2.5.1.), een tiental (?) jaar later mogelijk ook de editie waar de fragmenten 1 en 3 restanten van zijn ?

38. C. KRUYSKAMP, *De refreinenbundel van Jan van Doesborch*, Leiden, 1940, 2 dln.

39. Zie het art. van R. Resoort en H. Pleij in noot 25.

40. Zie F. KOSSMANN, *Een herdruk van Jan van Doesborchs Refreinenbundel (Antwerpen 1548)* en ID., *Jan van Doesborchs Refreinenbundel te Antwerpen in 1548 herdrukt*, in *Het Boek*, resp. 25 (1938-'39), p. 267-276 en 26 (1940-'42), p. 39-40.

41. De informatie die aldaar m.b.t. de datering en het karakter („drukproef”) van *HF* gegeven wordt, dient men op basis van wat hiervoor gesteld werd, iets te wijzigen.

anastatisch herdrukt), verzorgd door W.G. Hellinga (*Een Schoon Liedekens-boeck genaamd Het Antwerpsch Liedboek van 1544*, 's-Gravenhage, 1941). Zijn bedoeling was het *Antwerps Liedboek* — dat door Hoffmann „even saai als correct” was uitgegeven (Hell. p. 181) — weer tot leven te wekken en toegankelijk te maken voor niet-filologen. K. Vellekoop e.a. bezorgden in 1970 een derde uitgave⁴², waarin echter alleen die liederen opgenomen en becommentarieerd werden, waarvan ook de melodie opgespoord kon worden (totaal 87 nrs.). Voor verdere informatie omtrent het liedboek, het onderzoek dat er rond verricht is en voor bibliografische gegevens, verwijzen we naar de inleiding bij deze editie (deel II).

Van dit *Antwerps Liedboek* is, naast het ex. van de editie 1544, nog een fragment bekend van een andere editie, waarvan de vondst in *De Navorscher* van 1857 (p. 1-2) door P.A. Tiele bekendgemaakt werd, maar dat verder nooit onderzocht werd⁴³. Van dhr. Breugelmans, conservator Oude Drukken aan de U.B. te Leiden, kregen we het fiat om het samen met de Brugse *membra disiecta* te bestuderen in een publikatie, die we aan de nu bekende fragmenten van het *Antwerps Liedboek* en van de *Refreynen...* willen wijden.

De *Kersten spiegel* van Dirk van Munster moet blijkens het groot aantal nog bekende edities (een veertigtal, zowel Duits- als Nederlandstalig) uitzonderlijk populair geweest zijn. De 15de-eeuwse edities worden beschreven in L. Mees O.F.M., *Bio-Bibliographia Franciscana Neerlandica ante Saeculum XVI, II (Pars Bibliographica)*, Nieuwkoop 1974, p. 45-53, de 16de-eeuwse in B. de Troeyer O.F.M., *Bio-Bibliographia Franciscana Neerlandica Saeculi XVI, II (Pars Bibliographica)*, Nieuwkoop 1970, p. 181-192. De gegevens in deze naslagwerken over deze auteur en het onderzoek omtrent zijn persoon en werk, kan men aanvullen met het uitgebreide artikel van B. de Troeyer, *Bio-Biografie van de Minderbroeders in de Nederlanden voor het jaar 1500. Voorstudies (nieuwe reeks)*, III, *Dirk van Munster*, in *Franciscana* 26, 3 (1971), p. 109-173.

Van *Den spiegel des ewighen levens* kent men vier edities uit de 15de eeuw (zie M.F.A.G. Campell, *Annales de la typographie néerlandaise au XVe siècle*, (met *Suppléments*), La Haye - Bruxelles - Paris, 1874, nr. 1581-1584), en één uit de 16de. De Brugse fragmen-

42. K. VELLEKOOP e.a., *Het Antwerps liedboek, 87 melodieën op teksten uit „Een Schoon Liedekens-Boeck” van 1544*, 2 dln, Amsterdam, 1972.

43. D. BAX noemt het op p. 128 van zijn art. *Opmerkingen over enige oude liedboeken (TNIL 60 (1941), p. 128-134)* „thans onvindbaar”; ook prof. W. Gerritsen was het niet gelukt dit fragment op te sporen (zie K. VELLEKOOP e.a., *Antw. Liedb. II. p. XXXVII*). Het fragment is ondertussen echter in de U.B. Leiden weer opgedoken.

ten nr. 6, 10, 15, 16 en 17 zijn restanten van deze enig bekende editie, waarvan een intact ex. in de K.B. Brussel bewaard wordt. Toch moet er blijkens wat er in het voorwoord genoteerd wordt (voor de volledige tekst zie bijl. III), minstens nog één 16de eeuwse uitgave geweest zijn (*het is gheleden xxvij iaer dat dit... boecxken eerst gheprent was*). Van de schrijver van dit werkje is alleen bekend dat het een zekere *Heynrijc* was (zie bijl. III). Verdere gegevens over of onderzoeken rond deze *Spiegel* en zijn auteur ontbreken echter⁴⁴.

Bijlage I: de tekst der fragmenten

De kleinere fragmentennrs. bestaan in de meeste gevallen uit twee stukken tekst (r°- en v°-zijde van het fragment); de „...”, voor of na de regels, geeft aan dat het fragment aan die zijde in de rugstrook verdwijnt. Aangezien de nrs. 9 en 11 zo goed als intacte vellen zijn, wordt de tekst aangegeven in de volgorde waarin hij in het gevouwen katern voorkomt; dit leek ons overzichtelijker dan het vel kant per kant te behandelen (zie echter ook bijl. II). Dezelfde representatiewijze wordt ook gevolgd bij de nrs. 12, 13 en 14, aangezien deze samen 3/4 van een volledig vel vormen. Van de kleinere fragmenten wordt (meestal) de volledige tekst gegeven. Van de grotere geven we, uit praktische overwegingen, bij beschadigde pagina's alleen begin- en slotregel van de bewaarde kolommen of kolomgedeeltes; bij blz. die direct op elkaar volgen, intact en op het fragment volledig zichtbaar zijn, volstaan we met het geven van de eerste en laatste regel van het bladzijdenpaar of -groepje; wanneer de tekst in de rug verder loopt, wordt als beginregel het eerste zichtbare vers genomen.

Nr. 1 - 4: bovenste rugstrook

Nr. 1, KS.

<i>G/H 7 r°</i> ... is hi te vreden/	<i>v°</i> dat si zijn. Ende god...
... chten en begeert	Dierick ende alle...
... alleene godt den	ken gebruy...

44. Zie ook noot 6. Verwijzingen naar exemplaren van deze(?) editie vonden we in twee artikelen waarin inventarissen van 16de-eeuwse boekverkopersfondsen gepubliceerd werden: *Den Spiegel...* wordt in 1567 aangetroffen in de boekenvoorraad van Severijn Gymnicus (Antwerpen) en in 1569 in die van Peeter Draecx (Mechelen). Zie hiervoor respectievelijk L. VAN DEN BRANDEN, *De Antwerpse boekverkoper-drukker Severijn Gymnicus (± 1529-1567)* in *Liber Alumnorum Prof. dr. E. Rombauts*, Leuven, 1968, p. 149-159, bep. p. 156 en E. VAN AUTENBOER, *Onbekende drukken van volksboeken en andere „duitsche” werken in 1569 in Leuvense Bijdragen* 45 (1955), p. 134-145, bep. p. 138.

Nr. 2, *JvD*, gedeelte van refr. 128 (r. 6-13 en 28-32).

L 3 r° nh
 nc ic
 varen ver
 er veel gesien S
 geene in seuen iaren Dus
 ilt mi openbare.
 egeer
 e ver.....n M

Nr. 3, *KS*.

G/H 2 r° ... ontfanghen soude v° eder. § Vo...
 ... oorden is in haren ma denct aen dat auontm...
 ... leest *paternoster* met .x. Aue oe hy dat heylighe sa...
 ... den ged..ct hoe da ater noster Aue ma...
 ... hte *ende hem* sint i.n

Nr. 4, *JvD*, gedeelte van refr. 126 (r. 21-29) en 127 (r. 1-9, 19-25 en 41-45), en van de titel van de afdeling *int sot*.

L 2 r° ...So...om v° n versinnen
 richeyt *ende* te rinnen. Om dattet volc
 moet *verdragen* Et ochte. So blies hi alar
gen dat Van wt minnen Al ver...../al
 ach gebuieren. Waerom d hy mocht.. Som
 cen clagen Omdat sij em brochte E
 en knagen Ghesien en iijj weken
 eren Malcande
 lt *niet* trueren. Deen seyde
 t ver....en. Want icse
 en ..er ic

Nr. 5 (*ongeïdentificeerd*): *middelste rugstrook*.

zijde a	... twijfel ge (?)	zijde b	ijn Cristo ...
	... liegen/ <i>ende</i> dat hi be		s der lippen/maer ...
	... oen also hi selue		herten/als Paulus (?) ...
	... ijn hant onmachtic		ijden inder herten <i>ende</i> ...
	... /dat ic niet ghehelp		minde siele suldy ...
	... mi geen macht om		<i>ende van</i> God luttel ge ...
	... weten dat God ny		ke mensce/ <i>ende</i> die oo ...
	... ten/maer door hem se		elijden/ten si dat ghi ...
	... isscet/want God w		t betrouwigher hel ...
	... van (?) sijn ..enade be		ette niet...te sondig ...

Nr. 6 - 8: *onderste rugstrook*.

Nr. 6, *SpEL*.

<p><i>H 1 r°</i> ... slapper ... stadich/want ... ghecroont wor- ... onder pine/<i>ende</i> ... n sonder grooten ... <i>hen</i> niet die ghe- ... die daer ghe- ... Die mensche. ... e ick dat? ... t/die ghene die ... e <i>ende</i> wereltlike ... crachte verdruct</p>	<p><i>v°</i> ... wegghen. <i>Ende</i> ... als susters <i>ende</i> b ... yemande hinder ... sche met exem ...</p>
--	--

Nr. 7, *AL*, gedeelte van lied 70 (r.31), 71 (2-12 en 22-32) en 72 (1-11).

F 2 r° ... So verre aen ghenen rijen...
 ... Hi en...
 ... Dan e...
 ... Och...
 mt Waer toe...
 ... Al totter...
 ... Dat dunc...
 ... Och...
 ... Dat visch...
 ... So ver... aen gheen groen heyde...
 ... Daer ist goet visschen gaen...

v° ... Al inder stouen quam
 ... Doen bestont hi
 ...
 ...
 ...
 ...
 ... Is v man
 ... Oft inden coelen
 ... So laet ons eten *ende* drincken
 lijck sijn

het viel ee
 Tot cender v
der huebscher
gen int her
mbeuang
laet mi
mijn ver
wil ic sijn
eysken was
 Si.....t den knape i
 So heymelic op ee

Nr. 8, *JvD*, gedeelte van refr. 27 (r. 30-35).

C 8 r° .aer als si m ...
 .oot elcken is ...
 Mijnen druck m ...

Nochtans wat ...
 Si is die liefste/ ...
 ...had ic bi sanc ...

Nr. 9 (deel 1) - 11 (deel 1) : *binnenzijde van het voorplat.*

Nr. 9 (deel 1), *JvD*, vel B, (gedeeltes van) refr. 8-15, 17 en 18.

blz. 1 (8,60-9,27), twee kol. gedeeltelijk bewaard.

1. 8,60 Coem icse niet ter spraken ic salt besteruen
 69 S.....t/*ende* gaef druck quijtsc
2. 9,8 Ic en derf dat niemant
 15 Van anc..... sijs

blz. 2 (9,28-10,13), twee kol. gedeeltelijk bewaard.

1. 9,28 tseyl van grooter vramen
 35s victorie
2. 9',9 Om dat lief sijn lief/*geen* ciere en can tooghen
 10,3 .ander alderweertste

blz. 5 (11,37-75), twee kol., een gedeeltelijk bewaard ; bovenste helft van de blz. zit in de rug.

1. 11,48 Die bloedighe tranen is mijn beste spijs
 56 Verwerf icse/so stel ic lijf *ende* eere te pande
2. 11,68 daer liefde mi eens laefde bouen dranc
 75 So claghe ic/dat ick oyt was ghebo

blz. 6 (11,76-12,24), hetzelfde als bij blz. 5.

1. 11,87 yden van lieue/daer liefde so groot is
 12,4 ken der liefden so menichfuldich sijn
2. 12,16 Om datter mer een kint int herte en mach
 24 Daer sijn dan Venus secreten ghemeyn

blz. 7 (12,25-13,1), 8(13,2-41), 9(13,42-14,21) en 10(14,22-15,5), intacte blz.

- 12,25 Dan custmen/*dan* helstmen/tis swerelts fonteyn
- 15,5 *Ende* dat mi elckerlijc solaes bi brachte

blz. 11 (15,6-45), intacte blz. ; bovenste helft van de blz. zit in de rug.

1. 15,19 Tamborijnen/velen/herpen/*ende* luyten
 25 Constige woordekens van Rethorijcken soet
2. 15,40 Elc dach *verwaer*/scijnt meer dan duysent iaer
 45 Als twee herten/vol liefden gheprent sijn

blz. 12 (15,46-84), intacte blz. ; bovenste helft van de blz. zit in de rug.

1. 15,56 Mer alle blijschap wert van hem verdreuen/
 65 Twaer onmogelic/dus seg ic ten fijne
2. 15,75 En bitter om knaghen
 84 Ghi en behoeft hier toe *geen* grote doctrine

blz. 15 (17,33-18,2), twee kol. gedeeltelijk bewaard.

1. 17,33 Niet achtende *vrient*/maech/vruecht oft grief
 42ynicheyt
2. 17,53 Noyt lieflijc lief/en ha so lief
 63 Mits haerder princersselicheyt excellent

blz. 16 (18,3-43), twee kol. gedeeltelijk bewaard.

1. 18,3 Van trooste/tdinct mi een eewige pijnē
- 13 Natuere en willes niet ghehinghen
2. 18,24 Tsmertelijc grief van Venus strale
- 34 Dus houdic

Nr. 10, *SpEL*.

B 4 r° ten be *v°* ...
 wannēer der stem-
 het si/*ende* so wat dat inde ooren van-

B 5 r° der moeyen.....godlijcker be
 gripens meer te vraghen/uwe goede leeringhe is
 mi ghenoech. *Ende* oft mi yet meer in viele dies wil

v° ghen. Eenich ghescapen na den b.....*nde* ghe..
 kenisse gods in dat deel/want si en is niet te samen
 ghescapen *ende* vergaert van eenighen stucken/oft

B 6 r° en rechtuaerdich/blinc-
 oet/*ende* salich. Maer die
 mensche/dat is dlichaem

v° van e.....oe..hesproken/*ende* som-
 wijlen vanden duyuel bespot. Dit *ende*.....ghelijc
 ke so siet die siele dicwils maer haer selven en siet

Nr.11 (deel 1), *AL*, vel E (gedeeltes van) lied 55, 56, 60-64, 66-68.

blz. 1 (55,69-56,11) en 2(56,12-51), zo goed als intacte blz.

55,69 Sijn rijc sal hi v schincken

56,51 Wat wildy hier.....en

blz. 7 (60,13-61,15), 8(61,16-62,14), 9(62,15-63,5) en 10(63,6-titel 64),
 intacte blz.

60,13 Dat maechdeken sprac/mach mi den knap
(niet werden

64,0 § Een amoureux liedeken

blz. 15 (66,30-67,20), zo goed als intacte blz.

66,30 Heeft mi begheuen *ende* seer onwaert

67,20 Daer schafte

blz. 16 (67,21-68,20), voor het grootste gedeelte intacte blz.

67,21 Smorgens ontrent der middernacht

68,20 Och lieue doch..r h.....t ghi mi

Nr. 9 (deel 2), 11 (deel 2), 12 : *binnenzijde van het achterplat.*

Nr.9 (deel 2), *JvD*, vervolg vel B, (gedeeltes van) refr. 10, 11, 15-17.

blz. 3 (10,14-52), twee kol., een gedeeltelijk bewaard ; bovenste stuk van de blz. zit in de rug.

1. 10,21 Met vieriger begeeren/dye anxtelic ducht
33 Ic hebbe lieuer tgrief te lijden

2. 10,42 Door tderuen mijns liefs/als hanen oft
52 Si die mijn vruecht/mijn iubilacie is

blz. 4 (10,53-11,36), hetzelfde als bij blz. 3.

1. 11,4 absentie therte breect ontwee
16 mi vermaken in haerder stemmen clanc

2. 11,24 O scheyden scheyden/alder herdtste not
36 Haer wesen is mijns lijdens vernouwen

blz. 13 (15,85-16,38), intacte blz., bovenste stuk zit in de rug.

1. 16,4 Falen/moet mijns liefs troostighen mont
18 Dinnen/moet vruecht door sulc beghinnen

2. 16,25 Tsucaet der ooghen doet druck vertijen
38 Paren/wil ic mij hier ende in vruechden strijen

blz. 14 (16,39-17,32), intacte blz., bovenste stuk zit in de rug.

1. 17,0 § Refereyn.

12 Noch Jupiter Juno

2. 17,20 Noyt lief en ha lief so lief/dats tpropoost

32 Al dat mijn is/heb ic haer ghegeuen.

Nr. 11 (deel 2), *AL*, vervolg vel E, (gedeeltes van) lied 56-60 en 64-66.

blz. 3 (56,52-57,19) en 4 (57,20-58,14), intacte blz.

56,52 Hoe dorfdy bedrijuen eenich solaes

58,14 Nv tappet den ruyters den wijn

blz. 5 (58,15-59,24), intacte blz., slechts twee regels van elke kol. zichtbaar, de rest in de rug.

1. 58,15 Al dat si verteeren/ia teeren

16 Daer sal ic v borghe voor sijn

2. 59,5 ger tinnen Si sach die heeren die

6 borghers comen binnen.

blz. 6 (59,25-60,12), zie blz. 5.

1. 59,25 Thijsken vanden schilde en liets hem niet

26 verdrieten Hi liet sijn hoofdekzen ter hooger

2. 59,42 Dat mi die rauen die vogelen souden eten

43 Dat mi souden eten so menich cleyn vogelken

blz. 11 (64,1-37), zie blz. 5

1. 64,1 **h**oe coemt dat bi/scoon lief laet mi dat we
2 ten. Dat ghi nv mi.....laet on-

2. 64,20 Dootuerwich en bleec/neeemt voor een offer

21 dus stel ic mijn lijf/ende siel te pande (hande

blz. 12 (64,38-65,34), zie blz. 5.

1. 64,38 V lichaem excellent/sal ic tot eender eruen
39 Tot mijnen iaren volent/bew...
 2. 65,15 Mijn heeren blijft mi alle gader bi
16 Ghi ruyters stout ende coene
- blz. 13 (65,35-74) en 14 (65,75-66,29), intacte blz.
65,35 Dat cruyce spranc in vier quartierien
66,29 Mijn hope/mijn troost/mijn toeueraet

Nr. 12, *JvD*, 1/4 vel C, (gedeeltes van) refr. 20, 21 en 26.

blz. 3 (20,7-46), twee kol., één doormidden gesneden.

1. 20,7 Vruucht hantieren/midts haren lichte
26 Als twee amoreuskens hem tsamen minghen
2. 20,27 Die hertekens dringen/aen
46 En hebbes betrou

blz. 4 (20,47-21,23), zie blz. 3.

1. 20,47 ns herten bloet
21,3 en als dliefste wijf
2. 21,4 Daer god eer sandt dat leuen in
23 So lief en ik heb ick noyt yemant ghecreghen

blz. 13 (26,69-108) en 14 (26,109-149), intacte blz.

- 26,69 Tornoyen/teghen meer mans in grieue
26,149 Want vrouwenbeloften meest deel faueur is

Nr. 13-17: fragmenten buiten de band bewaard.

Nr. 13, *JvD*, 1/4 vel C, (gedeeltes van) refr. 23-25.

blz. 7 (23,30-69), twee kol., één doormidden gesneden.

1. 23,30 Was Troylus niet sijnder hopen quijte
49 Hielden hope in desen
2. 23,50 Eur.....op
69 Prince/laet sproe

blz. 8 (23,70-24,34), zie blz. 7.

1. 23,70 (wit regelgedeelte)
24,14 mt cort mijn pijn
2. 24,15 O swaer fenijn/sijt mi therre dooriachtich
34 Mi gheeft exempelmienich historie

blz. 9 (24,35-25,5), bijna intacte blz., twee bovenste regels bij het versnijden beschadigd.

1. 24,35 Want sonder hem p
54 Vrylic ic mochte/noch wel wesen verstijuet
2. 24,57salen/sijn mondelijn root
25,5 Ic en cans gedoghen/ in geender vouwen

blz. 10 (25,6-45), zie blz. 9.

1. 25,7voordadich
25 Mocht mi gheschien/van v confoort

2. 25,26mijn sinnen verstoort
45 Daer troost confoort is/sonder alleynde

Nr. 14, *JvD*, 1/4 vel C, (gedeeltes van) refr. 21-23, en 25-26.

blz. 5 (21,24-22,30), twee kol. zwaar beschadigd.

1. 21,24 Met rechte blijf ick v eyghen voort
22,10 Ghi daer mijn iuecht/mijne sin op staen moet
2. 22,11 Ghi die mijn troost mijn
30 Daer therre waent

blz. 6 (22,31-23,29), twee kol. zwaar beschadigd.

1. 22,31 Icken vanck vaen
23,7 dieren
2. 23,10 Tis een die mi bouen al moet behaghen
29 Doorwalt met spijte

blz. 11 (25,46-26,28), intacte blz.

- 25,46 Met droeuer herten ick v dit seynde
26,28 Waer mijn torment in boecken gheprent

blz. 12 (26,29-68), twee kol., één zwaar beschadigd.

1. 26,29leeft g...../die reden kent
48 Die ghetrouwich mint/moet dicwil beuen
2. 26,49 Wistick nv Iunoes nigromancije
68 Soude ick in een hemdeken wit

Nr. 15, *SpEL*

H 2 r° (elf regels, bovenste vier beschadigd)

inc. den moghen brenghen) z

des. ghe is van payse oft vreedsaemheyt.

v° (negen regels, bovenste vier beschadigd)

inc......ens gheen son-

des. niet dan gods lof spreken/hoe souden mi dan dye

Nr. 16, *SpEL*.

H 7 r° (elf regels; rechter paginahelft grotendeels verdwenen)

inc. ken din

des. inder ewicheyt. Amen

v° (elf regels; linker paginahelft grotendeels verdwenen)

inc.c. Ca. xi. Fo.xi.

des. e. Cap. xvi.....Fo.xx.

Nr. 17, *SpEL*

H 8 r° (elf regels, bovenaan en aan de linkerkant beschadigd)

inc.en mensche in.....euen h

des. § Hier eyndt die tafel.

v° (vijf regels, bovenaan en aan de rechterkant beschadigd)
 inc.C. ende xlvi
 des. boeck vercooper al daer.

Bijlage II:

In deze bijlage wordt een reconstructie gegeven van de vellen waartoe de verschillende fragmenten behoord hebben. Op die wijze wordt de beschrijving in de tekst (2.2., 2.3. en 2.4.) concreter gemaakt. De stippellijnen duiden delen aan die in de rug zitten en onzichtbaar zijn. Het fragment nr. 5 (ongeïdentificeerd) kon hier niet afgebeeld worden.

Normaal octavo-vel (*KS* en *SpEL*): Oblong octavo-vel (*AL* en *JvD*):

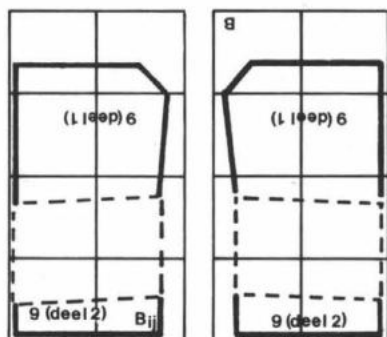
5	12	9	8
4	13	16	1

7	10	11	6
2	15	14	3

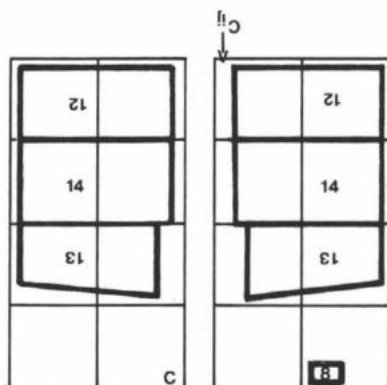
13	4
12	5
9	8
16	1

14	3
11	9
10	7
15	2

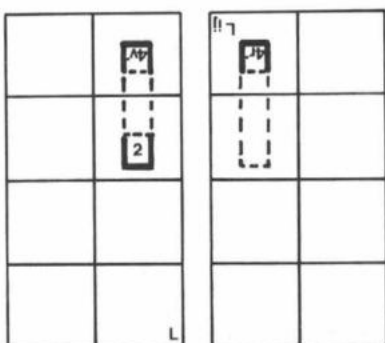
JvD, nr. 9 (vel B):

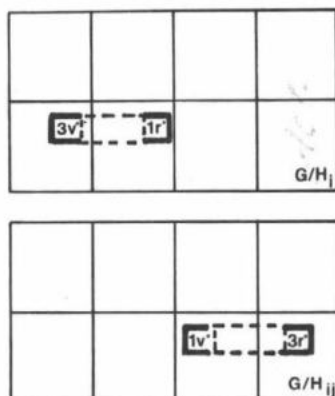
JvD, nrs. 8, 12, 13 en 14 (vel C):

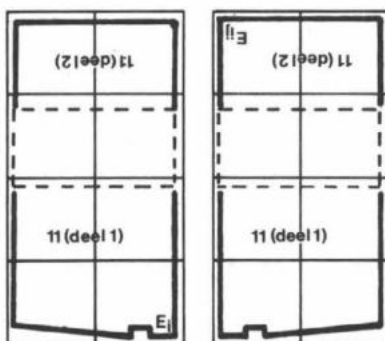
JvD, nrs. 2 en 4 (vel L):

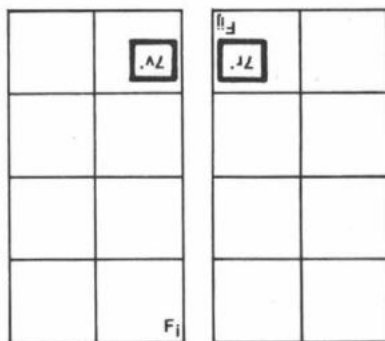
KS, nrs. 1 en 3 (vel G of H):

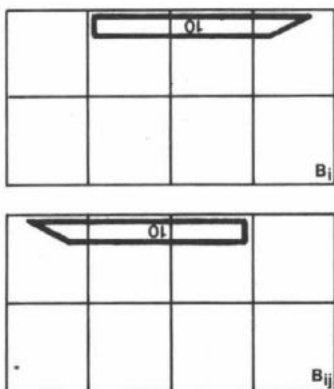
AL, nr. 11 (vel E):

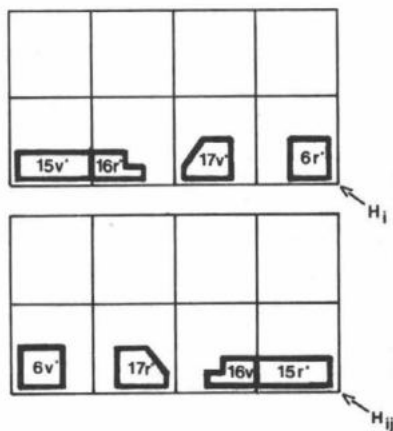
AL, nr. 7 (vel F):

SpEL, nr. 10 (vel B):

SpEL, nrs. 6, 15, 16 en 17 (vel H):

Bijlage III: tekst van het woord vooraf bij Den spiegel des eewighen leuens (Simon Cock, Antwerpen, 1546) (ex. K.B.B., II 59.200A).

„Het is gheleden .xxvij iaer/dat dit ... boecxken eerst gheprent was/ ende die prente is al wte/so datmen gheen meer en vint/te coope... .So hebbe ic ... een ghescreuen wt eender prente/die mi bi gracen gheleent was. Ende in die prente staet al omme Heynrijc vragende/ende Scriptura antwoordende. Waer by dat ic verstaet/dat die Actor Heynrijc hiet/diet eerst componeerde/ende maecte. Maer ick considerende/dat een vrouwe die questien alsoe wel soude moghen vraghen/als een man : soe hebbe ick in dye stede van Heynrijck/al omme ghescreuen/Die mensche.”